

JÓKAI, FELHANGOSÍTVÁ

Történetek egy ócska kastélyban

Halljuk még egyszer az alaphangot,
mielőtt a dallamot tovább szönnénk.
(Charles Dickens: *Nehéz idők*)¹

A könyves blogon 2014 márciusában jelent meg a hír, hogy digitális környezetben egy új alkalmazás segítségével jelentősen felgyorsítható az olvasás. „Hamarosan már nem lehet többé időhiánnyal indokolni az ágy mellett tornyosuló könyvhalmokat. Egy bostoni szoftverfejlesztő új app-jával ugyanis akár kilencven perc alatt is a végére lehet érni egy regénynek. [...] a betűk olyan formában jelennek meg a képernyőn, hogy a lehető legjobban alkalmazkodjanak a szem olvasás közbeni mozgásához. Az »optimális felismerési pont« [...] a szavak közepétől kicsit balra található, ez az a pont, ahol az agy dekódolja a betűcsoportot. A Spritz app-ja épp ezt az optimális betűt állapítja meg minden szónál, és jelöli pirossal. Mivel így a szemünk nem mozog, miközben ránézünk a szóra, sokkal gyorsabban tudjuk dekódolni az egyes szavakat.”² Könnyen lehet, hogy a találmánynak sikere lesz, hiszen a hálózatra kötött számítógépek korának beköszönte óta egyébként is hajlamosak vagyunk arra, hogy egyre gyorsabban olvassunk. A *Nyelv és Tudomány* 2014. április 15-én a *The Washington Post* nyomán arról adott hírt, hogy online környezetben a lineáris olvasás helyét a pász-tázó olvasás veszi át, amely visszahat az offline olvasásra: ma már egyre többen hasonló módszerrel futják végig a nyomtatott regényeket is.³ Vannak azonban olyanok, nem kevesen, akik nem örülnek a sebesség növekedésének. Ők a lassú mozgalom szimpatizánsai, amely 1986-ban született egy római McDonald’s étterem megnyitása kapcsán. Azóta a Lassú Étkezés mellett megszerveződött a Lassú Utazás, a Lassú Dizájn, a Lassú Sport, a Lassú Iskola – és a Lassú Olvasás mozgalma is.⁴

Az irodalom szakmunkásai, az irodalomtörténészek és a kritikusok olvasnak lassan is, gyorsan is. A minél szélesebb körű tájékozottság a gyorsaságot, a szöveg rejtelmeinek megfejtése a lassúságot követeli meg. Mostani vizsgálódásom kontextusában maradván és terminológiáját alkalmazva mi szakmabéliek azért olvasunk időnként lassan, mert egy szépirodalmi szöveg *hangjait* hallani csak lassú, néma olvasás során lehet. Írásomban amellet szeretnék érvelni tehát, hogy a nyomtatott szövegnek is lehetnek hangjai, és azt szeretném közelebbről szemügyre venni, hogy Jókai miként prefigurálta munkáit a *belső hallással* rendelkező, lassú olvasók számára.

1 Ford. MIKES Lajos. Teuro Könyvkiadó, Budapest, 2002. 47. p.

2 *Egy új alkalmazással nincs többé lassú olvasás.* http://konyves.blog.hu/2014/03/10/egy_uj_alkalmazással_nincs_tobbe_lassu_olvasas

3 *Hogyan alakul át az olvasás?* <http://www.nyest.hu/hirek/hogyan-alakul-at-az-olvasas>

4 GALÁNTAI Gergely: *Minőség vagy mennyiség? A lassú mozgalomról* <http://www.vallalkozasinditasa.eu/>
Vö. TÁRNOK Attila: *A lassúságot dicsérem.* In: Korunk (2009. június). <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=2009&honap=6&cikk=10626>

A kulturális fordulatot követő, irodalom és környezete kapcsolatára érzékeny irodalomtörténet-írás természetesen már felfigyelt arra, hogy a XIX. század emberei a korábbi évszázadokhoz képest nem csupán képekben, hanem hangokban is mind gazdagabbá váló világban éltek.⁵ Az ipari forradalom nyomán a városi lakosságot egyre többféle (kellemes és kellemetlen) hang/zaj vette körül, de például a vágató vasparipák szokatlan zajokat tettek mindennaposakká az ipar által egyébként érintetlenül hagyott, de vágányoktól egyre sűrűbben átszelt természeti környezetben is. A század ráadásul nem csupán a kép mechanikus rögzítését és sokszorosítását, hanem a hang továbbíthatóvá (telefon, 1876), rögzíthetővé (fonográf, 1877), majd reprodukálhatóvá (gramofon, 1888) válását is magával hozta. Mindez nem csupán környezetévé, hanem témájává is vált a XIX. századi regénynek, mely egyes értelmezések szerint a Walter Benjamin által szép és nagy hatású esszéiben elsratott⁶ hajdani történetmesélő menedékévé, az élőbeszéd terepévé vált a nyomtatott médiumok oralitást háttérbe szorító, modern tömegsajttal kiteljesedő időszakában. A Benjaminsal vitatkozó Ivan Kreilkamp szerint éppen ezért ideje „újragondolni és talán feladni az írott szöveg hangot elnyomó vagy elfojtó hatásáról szóló metaforát”.⁷ Javaslatára összecseng azzal a Benczik Vilmos által megfogalmazott véleménnyel,⁸ hogy a szépirodalom a szóbeliség őrzőjévé vált a nyomtatott médiumok időszakában.

Jelen tanulmányom speciális szempontból kapcsolódik ezekhez a vizsgálódásokhoz. A példaként kiválasztott Jókai-mű – *Történetek egy ócska kastélyban* (1858) – kapcsán a hangzósság kérdését kifejezetten a befogadó oldaláról közelíttem meg.⁹ Egyrészt a szöveg lassú olvasás során – néma olvasás esetén is – elkerülhetetlenül megszólaló belső hangjaira figyelek, arra a jelenségre tehát, amelyet a szakirodalom a *szubvokalizáció* hívószavával tárgyal. Másrészt a hangok, a nyelv által elkövethető, a szakirodalom által leginkább napjaink aktuális kérdéseként tárgyalt erőszak kérdésköréhez kapcsolódóan azt vizsgálom, hogy a novella szereplői által tudatosan/öntudatlanul elkövetett nyelvi erőszak miként válik a narráció eszközévé.

*

Az írás eredendően a beszéd archiválására szolgált, azaz tárolhatóvá tette az élőszóban elhangzott információt és megteremtette a lehetőségét annak, hogy a lejegyzett mondatok újra megszólaltathatók legyenek. Az olvasás korai szakaszaiban az írott szöveget többnyire vissza is konvertálták eredeti akusztikus közegébe, azaz hangosan, vagy legalább mormolva olvastak.¹⁰ A gyakorlatlan

5 PICKER, John M.: *Victorian soundscapes*. Oxford University Press, Oxford, 2003.

6 BENJAMIN, Walter: *Der Erzähler. Betrachtungen zum Werk Nikolai Lesskows*. In: Uő: *Erzählen. Schriften zur Theorie der Narration und zur literarischen Prosa*. Hrsg. HONOLD, Alexander. Suhrkamp Verlag, Frankfurt/M 2007. 103-128. pp.

7 KREILKAMP, Ivan: *Voice and the victorian storyteller*. Cambridge University Press, Cambridge/New York/Melbourne/Madrid/Cape Town, Singapore/São Paulo, 2005. 18. p. (Picker és Kreilkamp könyveire Hites Sándor hívta fel a figyelmem; köszönet érte.)

8 BENCZIK Vilmos: *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben*. Trezor Kiadó, Budapest, 2001. 180-191. pp.

9 A novelláról nemrég FRIED István publikált igen érdekes, de az én gondolatmenetemtől többnyire eltérő szempontokat érvényesítő tanulmányt: *Jókaival az abszurd határán (Történetek egy ócska kastélyban)*. In: Forrás (2007. október). 49-59. pp. <http://www.forrasfolyoirat.hu/0710/fried.pdf>

10 GUGLIELMO, Cavallo – CHARTIER, Roger: *Bevezetés*. In: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*.

olvasók ma is így járnak el: megfigyelhető, ahogyan önkéntelenül mozgatják a szájukat, megképezik a szavakat olvasás közben. Aki hangosan olvas, az hallja is, amit olvas. Nyilván ide vezethető vissza az a régóta élő feltételezés, hogy nincsen ez másként akkor sem, ha hangtalanul olvasunk: a *belső hallás*, a *szubvokalizáció* kifejezések éppen arra utalnak, hogy a néma olvasó is hallja a szöveg hangjait.

A többes szám használata itt nem véletlenszerű vagy csupán stilisztikai jelentőségű: arra utal, hogy vannak olyan szövegek, amelyek néma olvasása során többféle hangot is hallunk. Ahhoz viszont, hogy többféle hangot hallhassunk, éppen az olvasás elnémulására volt szükség: ez teremtette meg a lehetőségét annak, hogy olvasás közben ne csupán a saját hangunkat halljuk, hanem megalkothassuk a szöveg egymástól akár markánsan különböző hangjait. Tény – újabb agykutatók igazolták¹¹ –, hogy a hangtalan *lassú* olvasás hangélmény konstruálásával jár együtt. Azt már korábban is tudni lehetett, hogy az agy hallásért felelős része máshol helyezkedik el, mint az olvasásért felelős rész. Yao, Belin és Scheepers a most – a *Journal of Cognitive Neuroscience*-ben megjelent tanulmányuk szerint – egy funkcionális mágneses rezonanciás képalkotást detektáló műszer segítségével azt mutatták ki, hogy egy leírásokat és párbeszédet egyaránt tartalmazó szöveg esetében a párbeszédes részeknél kifejezettebben az agy hallásért felelős részében mutatkozik aktivitás, sikerült tehát bizonyítaniuk a belső hallás tényét.

A szubvokalizáció jelenségéről természetesen már korábban is sok szó esett – leginkább a gyors olvasásra tanító könyvekben, amelyek a belső hallást a szövegek gyors megértésének gátjaként tárgyalják, s a pásztázó, fotografikus olvasással állítják szembe, amely gyorsabb, mert nem alkotja meg a szöveg hangjait, hanem annak vizuális képéből közvetlenül a szöveg tartalmához jut.¹² A fotografikus olvasással ugyanakkor sérül a megértés. Johannes F. Lehmann *Irodalmat olvasni, irodalmat hallgatni* című tanulmánya szerint az olvasás duplán aktív, *küldésből* és *fogadásból* álló folyamat.¹³ Véleménye összecseng Niklas Luhmann kommunikációs modelljével, mely szerint a kommunikáció sohasem jelent pusztán átadás-átvételt, hanem többszörös szelekciót, kódolást és dekódolást. Az üzenet feladója szelektál lehetséges közlendői között, a kiválasztott információ közlésére kiválasztja a legmegfelelőbbnek tűnő formát, azaz kódol, a címzett pedig szelektál a kódolt üzenet lehetséges jelentései közül, azaz dekódol, vagy ha úgy tetszik, interpretál.¹⁴ A hangoskönyvekkel foglalkozó Johannes F. Lehmann szerint valami hasonló történik a néma olvasás esetében is: az olvasó nem egyszerűen befogadja az írott szöveget, hanem dekódolja, azaz önma-

Szerk. GUGLIELMO, Cavallo – CHARTIER, Roger. Ford. SAJÓ Tamás. Balassi Kiadó, Budapest, 2000. 9-42. pp.

11 YAO, B., BELIN, P. and SCHEEPERS, C.: *Silent reading of direct versus indirect speech activates voice-selective areas in the auditory cortex*. In: *Journal of Cognitive Neuroscience*, XXIII. évf. (2011) 10. sz. 3146-3152. pp. <http://eprints.gla.ac.uk/56648/1/56648.pdf> A cikket ismertette a *Heti Világgazdaság* is: *Olvasás közben hangokat hallunk*. http://hvg.hu/plazs/20110810_olvasas_hangok

12 Vö. pl. FARKAS Károly: *Gyorsolvasás – hatékony olvasás. Gazdaságos informálódás a nyomtatott és az elektronikusan megjelenített dokumentumokból*. APC_ Stúdió, Budapest, 2004. 49. p.; *Gyors- és villámolvasás*. <http://www.hold-vilag.com/gyors-es-villamolvasas/>

13 LEHMANN, Johannes F.: *Literatur lesen, Literatur hören. Versuch einer Unterscheidung*. In: *Literatur und Hörbuch*. Hrsg. BINCZEK, Natalie. EPPING-JÄGER. Text+ Kritik, Heft 196, September 2012. 3. p.

14 LUHMANN, Niklas: *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Suhrkamp Verlag. Frankfurt/M, 1984. 191-225. pp.

ga számára befogadhatóvá teszi azt.¹⁵ A befogadhatóvá tétel hangtalan, de a belső hallás számára hallható hangadással, azaz sajátos interpretációs tevékenységgel jár együtt.

Az olvasás tehát nem passzív befogadás, hanem aktív, interpretációs folyamat, mely sérül a belső hallásnak kevés teret hagyó, pásztázó gyorsolvasás esetén. Lassú olvasás során feltételezhető viszont, hogy a belső hallás nem csupán a Sheepers és munkatársai által bizonyított esetben, a szépirodalmi szövegek párbeszédese részeinél lép fel, amint feltételezhető az is, hogy a különböző jellegű szövegek különbözőképpen aktivizálják a belső hallást. Amikor Jókait nagy mesemondónak nevezzük, akkor voltaképpen azt fejezzük ki, hogy az átlagosnál erősebb szövegeinek a belső hallást érintő stimulusa. A *Journal of Cognitive neuroscience* kísérlete nyomán talán elvégezhető lenne egy olyan kísérlet is, amely mondjuk egy tipikus Jókai, illetve Kemény-regényrészlet olvasása közben lejátszóó agyi működéseket vizsgálja.

Műszerek nélkül is tehetünk azonban kísérletet arra, hogy megfigyeljük egy szöveg hangját. Ha elméleti szinten közeledünk a problémához, akkor először azt kell rögzítenünk, hogy egy szépirodalmi szöveg direkt és indirekt módon jelölheti ki a belső hallás interpretációs terét. *Direkt* kijelölésről akkor beszélhetünk, amikor a szöveg expressis verbis utal arra, hogy a történet adott pontján mi és miként hallatszik, azaz a látványt leíró ekphrasishoz hasonlóan írásjelekkel érzékelteti azt, amit hallanunk kell – származzanak a hangjelenségek akár szereplőktől (ki, hogyan beszél, milyen hangokat ad ki), akár a környezettől (mesterséges vagy természetes zajok, zörejek, dallamok stb.). Az utalás lehet csupán egy-két szavas, de extrém esetben a hangok leírása főszerephez juthat, mint Jókai *Az elátkozott család* (1858) című regényének első fejezetében, a nyári éjszaka csendjét megtörő komáromi földrengés változatos hangjelenségeinek bemutatása során. *Indirekt* kijelölés esetén nem találkozunk hangleírásokkal, a narratíva azonban körülhatárolja a belső hallás interpretációs terét. Az elbeszélői helyzet például már önmagában is orientálja az olvasót: másként halljuk a személytelen narrátor (odaértett író) és másként a mű lehetséges világában önálló személyiséggel rendelkező én-elbeszélő hangját. Az odaértett író hangja két okból csenghet ismerősen. Ismerhetjük az ő valódi hangját, amennyiben hallottuk már beszélni, felolvasni, akár interakciós helyzetben, akár valamely elektromos médium közvetítésével. Belső hallásunkat ez nagymértékben befolyásolja: aki hallotta mondjuk Nádas Pétert, amint felolvast a *Párhuzamos történetek*ből, az Nádas Pétert fogja hallani akkor is, amikor a *Párhuzamos történetek*et olvassa. De a valódi író hangját megismerhetjük pusztán írásaiból is. Az a hajdani olvasó, aki úgy nyilatkozott, hogy neki mindegy, Jókai miről ír, ő a Jókai hangját akarja hallani és élvezni, mint a Blahánéét,¹⁶ az a Jókai szövegek olvasásából alkotta meg magának Jókai virtuális hangját. Így vagy úgy: az odaértett író narrátor-hangja fölülemelkedik az egyes műveken, átível azok határain. A szereplői viszont már egyéni hangon szólalnak meg, csakúgy, mint az én-elbeszélő – még akkor is, ha valamennyiük hangja mögött halljuk az odaértett író hangját.

A lassú olvasó belső hallása folyamatosan működik, még ha ennek nincs is tudatában: a szubvokalizáció során az említett megkülönböztetések (interpretációs folyamatok) mindig lejátszódnak. Könnyen beláthatjuk ezt, ha arra gondolunk, hogy amikor felolvasunk egy szöveget – mondjuk egy mesét a kisgyermeknek elalvás előtt –, akkor a magunk tehetsége szerint önkéntelenül hangot is adunk annak, amit belül hallunk. Más hangon beszél Piroška, más hangon a nagymama és más hangon a farkas – és persze külön hangja van az elbeszélőnek is. Más kérdés,

15 LEHMANN, Johannes F.: i. m. 6. p.

16 MIKSZÁTH Kálmán: *Jókai Mór élete és kora II.* S. a. r. REJTŐ István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960. 54. p.

hogy mi ilyenkor a saját hangunkat hallva azt a hangot halljuk, amit belső hallásunk hallhatóvá tett számunkra, de aki minket hallgat, az a mi hangunkat (interpretációnkat) hallja, azaz számára nem adatik meg a belső hallás interpretációs szabadsága. Ennek a gondolatmenetnek a további fejtegetése azonban már a nyomtatott könyv és a hangoskönyv viszonyának (különbségének) nagyon érdekes és az utóbbi években különösen aktuálissá vált, de számunkra most nem releváns problémájához vezetne bennünket.¹⁷

*

A *Történetek egy ócska régi kastélyban* című hosszabb novella narrátora én-elbeszélő; Jókai hangját tehát ez esetben nem közvetlenül, hanem szereplői hangján átszűrődve halljuk. A narrátor-hang minden előkészítés nélkül szólal meg, azaz Jókai itt kerüli azt az egyébként nála sem ritka elbeszélői fogást, hogy az odaértett író megvilágítja a történetmesélés körülményeit, majd átadja a szót az én-elbeszélőnek, és legfeljebb a novella zárlatában, mintegy a keretet megteremtve veszi azt vissza ismét. Keret hiányában a megszólaló hang akár belső monológ is lehetne. Az azonban, hogy nem jelen időben tudósít egyidejű történésről, hanem múlt időt használva visszatekint, egyértelműen jelzi, hogy valakiknek (nekünk, olvasóknak) felidéz, elmesélhető narratívába rendez korábbi történéseket. A megidézés (mesemondás) alaphelyzetéhez szabadon rendelünk hozzá szituációt – legalább annyit, hogy valaki valaki(k)nek elmeséli saját élete egy epizódját. Nagyon sokszor ismétlődő, hétköznapi helyzet ez, amelyhez belső hallásunk hozzárendel valamilyen, az első bekezdés során érzékelhetővé váló hangot: egy apja után jelentős örökséghez jutott, önálló életének útjára lépő, fiatal férfi hangját. A továbbiakban a szubvokalizációt már az ő elbeszélése alakítja annak megfelelően, ahogyan megalkotja az elbeszélés hangzó világát, azaz kijelöli a belső hallás időnként nagyon tágra hagyott, máskor pontosan, vagy legalább pontosabban körülhatárolt tereit.

Az első szereplő, aki a novellában színre lép, az ügyvéd, akiről megtudjuk, hogy „hivatalos udvariassággal elmondott minden tudnivalót”.¹⁸ Ezt olvasva belső hallásunk tág interpretációs téren mozoghat, de nyilván tárgyilagosan távolságtartó, tényismertető és érzelemmentes ügyvéd-hangot hallunk. A keresztkérdések nyomán kiderül, hogy a birtok valóban remek vétel. Egyetlen terhelő feltétel kapcsolódik csak hozzá: „a meghalt gróf végintézetében az ottani tisztartója, komornyikja, lovásza, kocsisa, kapuőre és egy fogadott árva leánya számára [...] holtig tartó lakás van kötelezve.”¹⁹ Az ügyvéd hangja egészen addig a pontig változatlan, amíg ki nem derül, hogy látogatója nem csupán pénzét kívánja befektetni, hanem maga is a megvásárolni szándékozott felvidéki birtokra készül áttenni székhelyét a fővárosból; ennek hallatán ugyanis „egy kissé visszahökken”.²⁰ A *visszahökken* szó használatával a narrátor a nyelv szegmentális, szupraszegmentális és extralingvális komponenseit²¹ egyaránt játékba hozza. A szegmentális részt idézi is („Kegyed ott akar lakni maga?”), melynek olvastán *halljuk és látjuk* (mert megalkotjuk magunknak belső hallásunk és látásunk segítségével) a kérdéshez tartozó hanghordozást,

17 LEHMANN, Johannes F.: i. m.

18 JÓKAI MÓR: *Történetek egy ócska kastélyban*. In: Uő: *Elbeszélések* (1858). S. a. r. FÁBIÁN Györgyi. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000. 252. p.

19 JÓKAI MÓR: i. m. 253. p.

20 JÓKAI MÓR: i. m. 253. p.

21 BENCZIK Vilmos: i. m. 23-28. pp., 52-54. pp.

illetve arc- és testjátékot. Az elbeszélő határozottan igenlő válasza után az ügyvéd tovább bizonytalankodik, az elbeszélő válaszához („Hát mi a gutát? Csak nem fogadok tán hónapos szobát magamnak valamelyik zselléremnél?”²²) pedig csodálkozást és bizalmatlanságot kifejező szupraszegmentális és extralingvális jegyeket társítunk. A párbeszéd feszültségét az elbeszélő fölényes humora oldja: nem fél a kastély kísérteteitől. „Én is nevettem, az ügyvéd is nevetett”²³ – zárul a jelenet elbeszélése, mely ismét konkrétan jelöli ki belső hallásunk terét. Amint kifejezetten és célirányosan aktivizálja belső hallásunkat az a néhány sor is, amelyben az elbeszélő lefesti gyermekes örömét (elvárásait) új lakóhelyével kapcsolatban, amelyről úgy hírlik, hogy saját kísértete van: „[...] nevetni rajta, mikor mások a gyertyalobogástól reszketnek, mikor a látogatók felijednek a bútorropanástól, mikor a cselédek nem mernek kimenni a folyosóra, mert ott valaki csoszog [...]”²⁴

A szereplőkről, akik sorra felbukkannak az elbeszélésben, amikor narrátor megjelenik birtokán, egy idő után kiderül, hogy valamennyien bolondok. Viselkedésük, kiváltképpen nyelvi megnyilatkozásai (vagy éppen hallgatásuk) erőszakos behatolást jelentenek az elbeszélő intimszférájába és megakadályozzák, hogy felhőtlenül élvezze a birtokba lépés örömét. Első reakcióként csaknem hátat fordít új tulajdonának és menekülőre veszi a dolgot. Ám gyorsan rájön, hogy elődje, a gróf nem csupán emberbarátságból gyűjtötte maga köré a sok bolondot, hanem velük hűséges embereket szerzett magának; elhatározza tehát, hogy nem elhagyni, hanem téveszméikből kigyógyítani fogja őket. Gyógyításukhoz ő is a nyelvi fegyverét használja, azaz nyelvi erőszakra nyelvi erőszakkal felel.

*

De mit is értünk *nyelvi erőszak*, pontosabban *nyelv által elkövetett erőszak* alatt?

*

E kérdést a szakirodalom többnyire a szólásszabadság védelmének és gyűlöletbeszéd tiltásának feszültségében tárgyalja.²⁵ A dilemmát jól foglalja össze Szilágyi Gál Mihály *Hogyan út a szó? Egy erkölcsfilozófiai megfontolás a gyűlöletbeszédéről* című tanulmánya, melyben a szólásszabadság szabályozásával kapcsolatosan három álláspontot különböztet meg. Az első semmilyen korlátozást sem fogadja el a szólásszabadságnak, a második bizonyos feltétekhez kötné annak gyakorlását, a harmadik pedig szükségesnek tartja a szólásszabadság tartalmi alapon való korlátozását.²⁶

22 JÓKAI Mór: i. m. 253. p.

23 JÓKAI Mór: i. m. 254. p.

24 JÓKAI Mór: i. m. 254. p.

25 Az egymásnak feszülő álláspontok bemutatását és értelmezését az *Élet és Irodalom* 2004-es évfolyamában lezajlott vita kapcsán lásd: BARÁT Erzsébet: *A gyűlöletbeszéd és a kirekesztés logikája*. In: *Sokszínű nyelvészet II.* (2006) 113-124. pp. http://www.complit.u-szeged.hu/images/barat_-_a_gyuloletbeszed_es_a_kirekesztes_logikaja.pdf A téma szakirodalmában való elmélyedéshez jó kiindulópontot biztosít az SZTE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi tanszéke (tszv: Fogarasi György) által a 2013/14-es egyetemi év őszi szemeszterében szervezett *Nyelv és erőszak* című előadás-sorozat ajánlott olvasmánylistája: <http://www.complit.u-szeged.hu/pivot/entry.php?id=335&w=hirekuj>

26 In: 2000. Irodalmi és társadalmi havi lap (2005. július-augusztus) 4-7. pp. <http://ketezer.hu/2005/08/hogyan-ut-a-szo/>

„Azok, akik a szólásszabadság védelmét alapjában véve elfogadják, de annak feltétlen voltát már nem, abból indulnak ki, hogy vannak olyan verbális megnyilvánulások, amelyek egyes társadalmi csoportok elleni cselekvésre szólítanak fel. Érvelésük szerint az ilyen szavakra a szólásszabadság védelme elvének nem szabad kiterjednie, mert ezek nem nézeteket fejeznek ki, hanem konkrét cselekvésre szólítanak fel az adott társadalmi csoportokkal szemben. [...] ennek az álláspontnak egy erősebb változata szerint vannak olyan szavak vagy kommunikációs körülmények, amelyek nem is agresszív, kirekesztő cselekvésre szólítanak fel, hanem maguk a szavak ütnek, vagyis maga a kommunikáció válik tettelegességgé.”²⁷

Ezzel az utóbbi, bennünket most közelebből érdeklő erősebb változattal foglalkozik Sybille Krämer *Nyelvi erőszak – az erőszak nyelve* című tanulmánya,²⁸ melynek kiinduló tézise éppen az, hogy a beszéd nem csupán tudósíthat az erőszakról, nemcsak felhívhat az erőszakra, hanem maga is lehet az erőszak egyik formája. Krämer szerint mindenekelőtt két általánosan elterjedt tévhittel kell leszámolnunk. Egyrészt azzal, hogy a kultúra és erőszak egymást kizáró fogalmak lennének, másrészt azzal, hogy a beszéd és a tett szükségszerűen oppozícióban állnának egymással. Az erőszak ugyanis benne gyökerezik a kultúrában, „és a kultúrának a gonosszal való intim közelsége a beszédre is érvényes.”²⁹ A beszéd lehet az erőszakkal való szembefordulás médiuma – de lehet magának az erőszak gyakorlásának a médiuma is. Beszéd és cselekvés között nincsen mindig világos demarkációs vonal, vannak olyan megnyilatkozások, amelyek azonnal be is teljesítik azt, amit kimondnak. Ilyen például a hadüzenet, az *igen* kimondása a házassági ceremóniában stb.³⁰ Mindez azt bizonyítja, hogy a szavaink nem csupán a dolgok leírására és megítélésére képesek, hanem képesek azok megváltoztatására is.

De – teszi fel a kérdést Krämer – hogyan lehetséges az, „hogy a beszédnek olyan hatalma legyen, amely megsebez, és miért vagyunk mi olyan lények, akiket a beszéddel meg lehet sebezni?”³¹ Válasza során abból indul ki, hogy a nyelvi erőszak mindig emberek – és nem tárgyak – ellen irányul. Az ember azért sebezhető, mert egyszerre fizikai lény és szociálisan, illetve szimbolikusan konstruált test. Az embernek ez a kettőssége magyarázza, hogy kétféle módon, fizikailag és pszichikailag (morálisan) is sebezhető.³² Pszichikailag azért, mert nem csupán élünk, hanem társadalmi életet is élünk, azaz kommunikálunk, és saját identitást alakítunk ki: mások vagyunk, mint a többiek, emiatt diszkriminálhatóak vagyunk, másságunk nyomán megbélyegezhetőek.³³ A diszkriminatív beszédre jellemző, hogy sohasem a dialógus megnyitása a célja, éppen ellenkezőleg a beszélő és a megszólított közötti különbséget igyekszik egyértelművé tenni, célja a szegregáció, következménye a hallgatás vagy a tettelegesség.

27 Uo. 5. p.

28 *Gewalt der Sprache – Sprache der Gewalt*. Landeskommission Berlin gegen Gewalt, Berlin, 2005. <http://www.bmfsfj.de/RedaktionBMFSFJ/Broschuerenstelle/Pdf-Anlagen/Gewalt-der-Sprache-Sprache-der-Gewalt,property=pdf,bereich=bmfsfj,sprache=de,rwb=true.pdf>

29 Uo. 4. p.

30 Mindez kapcsolatba hozható John Austin performatív mondatokról szóló elméletével is; lásd: REBOUL, Anne – MOESCHLER, Jacques: *A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 32-36. pp.

31 REBOUL, Anne – MOESCHLER, Jacques: i. m. 5. p.

32 REBOUL, Anne – MOESCHLER, Jacques: i. m. 6. p.

33 REBOUL, Anne – MOESCHLER, Jacques: i. m. 7. p. Vö. SZILÁGYI Gál: i. m. 5-6. pp.

Nyelvi erőszak tehát akkor történik, amikor nem viszonyulunk empátiákkal a másik másságához, abban nem értéket, hanem megbélyegzendő eltérést látunk, és e véleményünknek diszkriminatív szándékkal hangot is adunk. Jókai novellájának elején a narrátornak az ügyvéddel folytatott beszélgetése a másik másságához való megértő viszonyuláson alapul. Mondhatni éppen különbözőségük által válnak érdekessé egymás számára: az egyik mint vevő, a másik mint az eladó, illetve az eladók jogi képviselője. A novella további szereplőivel – a kastély bolondjaival – kialakult dialógusokban azonban már a diszkriminatív beszéd dominál, és játszik egyben alapvető szerepet a narráció alakulásában. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy diszkrimináló(k) és diszkriminált(ak) a történet folyamán szerepet cserélnek, másrészt a bolondok önkéntelenül nyilvánulnak meg diszkriminatív módon, gazdájuk pedig nem a szegregáció, hanem a gyógyítás céljából él a nyelvi erőszak eszközeivel. Ennek következtében válhat alaphanggá a történet utólagos felidézése során a szelíd (ön)ironia. Az elbeszélői hang ironikus volta már az első bekezdések olvasása során nyilvánvaló, így eleve sejtjük, hogy a birtokvásárlással nem lesz minden rendben – de azt is, hogy nem történik a vásárlóval igazi kellemetlenség.

Mindez természetesen nem változtat azon a tényen, hogy a történések minden esetben a beszélő és a megszólított közötti egyenlőtlenségen, a megszólalás pillanatnyi pozíciók különbségén alapulnak. Amikor megérkezik a kastélyba, a jelenlévők nyelvi megnyilatkozásai mögött a „helyismeret” adta magasabbrendűség áll a tájékozatlan idegen tétovaságával szemben, az elbeszélés második részében pedig a birtokba lépett úr státusza adja az egyenlőtlenség és a diszkrimináció alapját a személyzettel szemben.

Az első bolond, akivel az elbeszélő találkozik, a postakocsi-állomáson várakozó, sóhajtozó, gyászba öltözött uradalmi kocsis. Kiválóan hajt, ám közben „Sóhajtozik egyre; akkorákat fohászkodott néha, mint egy alvó tehén”, majd amikor az út két meredek sziklafal közé szorul, fennhangon zokogni kezd. Az előbbi hasonlat, majd a kialakuló párbeszéd aktivizálja a belső hallást:

- „– Mi baja? Miért sír?
- Hogyne sírnék, nagyságos uram? mikor ezen a helyen ütöttem agyon a testvéröcsémet.
- Készakarva?
- Igenis, készakarva.
- S kiállotta érte a büntetését?
- Nem tudja azt senki a nagyságos úron kívül.”³⁴

Ez maga nyelvi terror, amit jelez az elbeszélő megidézett reakciója is: „Mármost mit csináljak én ezzel az emberrel?” Feladja a hatóságoknak, vagy hallgasson? És ha hallgat, ilyen kocsisal kelljen járnia? A verbális közlés egyetlen pillanat alatt kellemetlen erkölcsi dilemmává változtatja az új birtokra való megérkezés örömeit. És ezt a kellemetlen érzést a kastély személyzetének többi tagjával való találkozás nemhogy feledtetni lenne képes, hanem éppen fokozza: valamennyi nyelvi megnyilatkozás kellemetlen számára, s a kellemetlenségek kumulálódnak. A kapus a falu határában „Queraus! ki a házból! az úr a pokolban is úr!” – kiáltással fogadja majd pálcalóra pattanva, kiáltozva fut végig a falu főutcáján a kocsi előtt. A kastély udvarán a vadász nem fogadja

34 JÓKAI Mór: i. m. 256. p.

köszönését, mert – mint később kiderül – az a fixa ideája, hogy ő lappóniai király, a komornyik viszont minden kérdésére vidám nevetéssel kísért választ ad.

A tisztartóval való találkozás először megkönnyebbülést jelent számára. Malczér úr korrekt módon informálja birtoka helyzetéről, mely kiváló állapotban van, de elmondja azt is, hogy az elhunyt grófnak szenvedélye volt bolondokat gyűjteni maga köré és azokból ismét használható embereket nevelni. Az ügyvéd furcsa viselkedése most kap értelmet. Becsapva érzi magát, egyedül az vigasztalja, hogy „egy olyan derék, okos embert”³⁵ nyert, amilyen a tisztartó. Ám hamarosan kiderül, hogy ő is bolond, sőt a „fő-fő bolond”. Bányász-lámpával világít, mert az a rögeszméje, hogy a tüdejében a levegő hidrogénné válik, így az a szoba, amelyben tartózkodik, lassan hidrogénnel telik meg, mely nyílt lánggal érintkezve levegőbe repítené az egész kastélyt. Most már tisztán látja helyzetét: „Hisz én így hat bolond közé jutottam, magam vagyok a hetedik, aki ezt a szép társaságot megvettem pénzen.”³⁶

Szobájába visszatérve számot vet a lehetséges alternatívákkal. Építsen magának a birtokon másik házat, hagyja ott a bolondokat? Indítson pert a szerződés megváltoztatásáért? Döngesse el egy nagy husáanggal a bolondokat, míg meg nem jön az eszük? Adja el a jószágot, „sundán-bundán”, ahogyan neki a nyakába sózták? Eladja becsületesen, nagy veszteséggel? Kirakja az összes bolondot, aztán pereskedjen ellene a szerződés megszegésért, aki akar? „Egyszer csak, amint itt legjobban dühösködöm, elkezdek valamit hallani, amitől megállt bennem a gondolkozás. Mi volt ez? dal-e vagy zene? a szférák harmóniájából éjnek idején idáig tévedt hang? Nem tudom, honnan jön, de annyi bizonyos, hogy azzal a nevetséges diszharmóniával, amiben saját érzékeim vannak, valami csodálatos ellentétben áll az.”³⁷

Itt a hang eddig ismeretlen szerepkörben lép fel: nem semleges, nem tesz erőszakot, hanem harmóniát sugároz és gyönyörben részesít. Eszébe jut, hogy a kastélyban, annak elkülönített szegletében lakik a gróf fogadott leánya, szintén örült, aki a tisztartó szerint sohasem mutatkozik, csak énekét hallani. A hang egy idő után elhallgat, majd amikor a kastély üres és sötét folyosóin, gyertyával a kezében a hang forrásának keresésére indul, ismét felcsendül: „Valami búskomoly dal volt az, nem is dal, hanem csak olyan ábránd, amit valaki öntudatlanul énekel, se ríme, se melódiája, mint az erdei madár dalának, de olyan izgató, olyan túlvilági valami volt az, hogy én elbűvölve álltam ott, és szinte elfelejtettem, hogy otthon vagyok.”³⁸ A keresés eredménytelen, az éjszakai kastély zegzugos folyosóin el is téved, majd váratlanul ismét saját szobájában találja magát. Ott aztán lefekszik és a dalt hallgatva elalszik, mint a bölcsőben a gyermek, amikor dajkája énekét hallgatja. Reggel pedig, felébredve, megbékél helyzetével. Folytatni kívánja a nemes gróf által megkezdett munkát – ebben az elhatározásában azonban fontos szerepet játszik, hogy szeretné megfejteni a varázslatos hang rejtélyét. És rájön arra is, „mint naturista, mint kuruzsló”,³⁹ hogy miként kezelheti környezetét: a gyógyítás szolgálatába állítja a nyelvben rejlő erőszakfegyverét. Ami az elbeszélésben ezután történik, az igazolja Sybille Krämernek azt a korábban már említett megfigyelését, mely szerint beszéd és cselekvés között nem minden esetben létezik világos demarkációs vonal; éppen ellenkezőleg, vannak olyan megnyilatkozások, amelyek azonnal be is teljesítik azt, amit kimondnak.

35 JÓKAI Mór: i. m. 262. p.

36 JÓKAI Mór: i. m. 262. p.

37 JÓKAI Mór: i. m. 266-267. pp.

38 JÓKAI Mór: i. m. 267. p.

39 JÓKAI Mór: i. m. 269. p.

A hatalmi státuszával szándékosan visszaélő úr szavai azonnal tettekbe fordulnak: folyamatosan és ok nélkül nevetgélő, borimádó komornyikjával megitat egy pohár vizet – mire annak elmegy a kedve a nevetéstől. A kocsiszt megbünteti a testvérgyilkosságért, mire az megkönnyebbül, mert úgy érzi, vezekelt bűnéért, a lappóniai királlyal közli, hogy ő meg az orosz cár, mire az nyomban készségessé válik. Legnehezebb a dolga a tisztartóval, aki tökéletesen kitanulta kényszerképzete kémiai hátterét, és a nyelv fegyverét egy ideig ő fordítja szembe sikeresen a gazdájával: „úgy a szegletbe szorított rettenetes műszavaival, hogy kénytelen voltam megszabadni tőle”⁴⁰ De aztán megtalálja a megoldást: meggyőzés helyett látszólag elfogadja az igazát, és a tisztartó által termelt hidrogént felhasználva légszusz-világítást akar bevezetni kastélyában. A megtermelt légszuszért rendes fizetséget ajánl neki, majd amikor Malczer úr tétovázik elfogadni ajánlatát, ráförmed: „Nos uram, kevesli a díjt, vagy mi?” – mire a tisztartó odalép az asztalhoz és „egy nemes bajnok elszántságával, ki kanócot akar vetni a lőporos hordóba”,⁴¹ leveszi a lámpáról a Davy-féle sodronytakarót. A kúra ez esetben tökéletes eredményhez vezet: míg a többi bolond csak könynyebben viseli saját hóbortját és kezelhetőbbé válik, addig a tisztartót a robbanás elmaradása végérvényesen kigyógyítja rögeszméjéből.

„Most már csak két örültem volt a háznál, akiken gyógyszerem nem fogott; az egyik az én láthatatlan, dalos szirénem; a másik saját magam, aki szerelmes vagyok bele.”⁴² Ráadásul a leány bejár a szobájába, amíg alszik, pedig az ajtó zárva és rejtett bejáratot sem talál. Éjszakánként róla álmodik, tisztán látja maga előtt alakját, gránátalmafás mediterrán tájakon találkozni, megcsókolják egymást, a csók valóságos, a lány sikolyára ébred, de mire lámpát gyújt, megint csak egyedül van a szobában. „Attól a perctől fogva nem volt maradásom többé ebben a házban. Egész nap mindig egy megfejthetetlen talányt üldözni gondolataimmal, éjjel és nappal mindig egy kép után szaladni, mely sohasem engedi magát elfogni; ez a legegyszerűbb út volt arra, hogy magam is kompániába álljak ezekkel a furcsa emberekkel, akiket a néhai úr idegyűjtött maga körül.”⁴³ Összehívja cselédeit, és közli velük, hogy visszaköltözik Pestre, a birtokot eladja vagy kiadja, a fizetésüket továbbra is megkapják, de őt nem látják több. Olyan közlés ez is, ami azonnal tettekbe fordulhat. A benne rejlő nyelvi erőszak meglepő vallomásra készíti a pálcálovast, akiről hirtelen kiderül, hogy csak tetteti az örülést. Azt, hogy nem bolond, megváltoztatott nyelvhasználata azonnal és félreérthetetlenül kifejezi. Míg korábban bármit mondtak neki, mindig csak azzal a mondattal válaszolt, hogy „Az úr a pokolban is úr!”, most odajön a kastély urához, megfogja a kezét, „s előttem egészen szokatlan, átváltozott hangon kérdezé”,⁴⁴ hogy miért akarja elhagyni a helyet, az a szegény leány zavarja-e vajon. A megváltozott beszédstílus mögött rejlő erőszak most is működni kezd: „Az ember olyan válogatott szavakban beszélt, hogy én önkénytelen megkínáltam, hogy üljön le, amit ő el is fogadott.”⁴⁵ Beszélgetésük végén pedig azon kapja magát, hogy kezét nyújt a szolgálójának. A kapus szavaiból megtudja, hogy a dalos leány a gróf házasságon kívül született gyermeke. Az anya meghalt születésekor, a gróf maga mellé vette és felnevelte, de a leány sohasem tanult meg beszélni, csak énekelni, mint a madarak. A gróf pedig azért rendezett be a kastélyában bolondokházát, hogy az ne legyen eladható, s így leányának az ő halála után is

40 JÓKAI Mór: i. m. 273. p.

41 JÓKAI Mór: i. m. 275. p.

42 JÓKAI Mór: i. m. 276. p.

43 JÓKAI Mór: i. m. 282-283. pp.

44 JÓKAI Mór: i. m. 283. p.

45 JÓKAI Mór: i. m. 283-284. pp.

biztosíthassa a megszokott, világtól elvonult életet, melyről közvetlenül gondoskodni a kapus tiszte és feladata.

A történetnek az a fordulata, hogy az elbeszélő beleszeret a láthatatlan (de hallható) lénybe, első pillanatban a romantikus eszköztár részének tűnik csupán, akárcsak a végső történések, melyek nyomán a lány láthatóvá válik. A kastélyt egy csúnya, havas esős novemberi éjszakán rablók támadják meg. Az elbeszélő szobájába szorulva reménytelen helyzetben védekezik, amikor a kandallóban lángoló tűz hirtelen felemelkedik a kémény kürtőjébe, előlép a lány – természetesen úgy néz ki, ahogyan álmában maga elé képzelte – és megmenti a főhős életét. Először a két emelet közötti rejtékúton szobájába vezet, majd titkos lépcsőn a kastély tornyába siet, és megkongatja a vészharangot. A falubeli nép elúzi a banditákat, a szerelmesek most már visszavonhatatlanul egymásra találnak.

A romantikus történetmesélés gazdagon felvonultatott arzenálja – ódon kastély, rejtékút, különös szerelem, rablótámadás, szerencsés megmenekülés – azonban itt az emberi társas kapcsolatokról szóló, lappangó üzenet kifejeződésének a szolgálatában áll. Már az elbeszélés invocációjából kiderül, hogy a főhős olyan tevékenységet keres magának, amely – szemben a börzei kereskedéssel – „nem veszteség másnak”.⁴⁶ Ezért nem folytatja apja kalmár-mesterségét, hanem inkább vidéki birtokot vásárol, ahol a természet adományait kihasználva állíthat elő kézzelfogható javakat. A börze virtuális világában a kimondott szó azonnal tettekbe fordul, a részvények gazdát cserének, egyesek meggazdagodnak, mások elszegényednek. A falusi birtokról azonban gyorsan kiderül, hogy szintén nem mentes a nyelvi erőszaktól. Pontosabban az ott lakók közül csak egyvalaki nem követ el nyelvi erőszakot: az, aki nem képes beszélni. A néma lány éneke távol áll a tagolt emberi kommunikációtól. Valójában természeti hang az övé, az elbeszélés szövege szerint se ríme, se melódiája, pacsirtazengemény emberi ajkon, a szférák harmóniájának zenéje, erdei madár dala.

Ebbe a hangba szeret bele az elbeszélő, valójában az emberi társadalom *kívülijébe*, az erőszak lehetséges közegétől – a tagolt nyelvtől – mentes természet világába. Mindennek nyomán a történet végi *happy end* – beszélni tanítja a leányt, hogy az majd a pap előtt képes legyen elmondani a házassági eskü szövegét, és fáradozását lassan siker koronázza – valójában *sticky end*: az ember nem a léphet ki a maga természetes közegéből, a nyelven alapuló társas érintkezéseken alapuló, kommunikációkból álló társadalomból.

*

A Történetek egy ócska kastélyban című, könnyed és mulattató történetet papírra vető Jókai tehát az emberi kapcsolatok egyik paradoxonára érzett rá. Az *érezett rá* kifejezéssel arra szeretné utalni, hogy aligha volt tudatában története lehetséges társadalomelméleti interpretációjának. Erről tanúskodik, hogy amikor ő maga értelmezte – *A bolondok grófja* címmel színdarabbá formálta – saját történetét, a néma lány szájába rímes verssorokba szedett, tagolt emberi nyelven szóló éneket adott.

46 JÓKAI Mór: i. m. 251. p.